

stichting **forum** voor
stedelijke vernieuwing

TOENEMENDE CONTRASTEN:
DEMOGRAFIE EN STEDELIJKE ONTWIKKELING

TOENEMENDE CONTRASTEN: DEMOGRAFIE EN STEDELIJKE ONTWIKKELING

Verslag Breed Beraad gehouden op 2 februari 2015

Drs. J.W. Custers / Custers Teksten

INHOUD

VERSLAG	4
DEELNEMERS	12
AGENDA	14
ENKELE GEGEVENS OVER HET FORUM VOOR STEDELIJKE VERNIEUWING	17
BESTUUR	21

VERSLAG

Het gaat tegenwoordig goed met de Nederlandse steden. In alle regio's vertonen jongeren een toenemende stedelijke oriëntatie. Eenmaal in de stad blijven zij er, na het vinden van een partner, vaak wonen. Door het toegenomen woningaanbod voor gezinnen hoeven zij ook na het krijgen van kinderen de stad niet te verlaten. Steeds dominanter is vooral de groei van de 'superkoppels', de hoogopgeleide partners met twee hoge inkomens. Vooral in Amsterdam zorgt deze groep voor een opwaardering van aantrekkelijke oudere buurten binnen de stadsring, zoals de Watergraafsmeer. Tijdens het Breed Beraad werd duidelijk dat deze op zichzelf gunstige ontwikkelingen voor de stad ook nadelen hebben. De contrasten binnen de steden en tussen de steden en het ommeland nemen toe. De vraag is of mensen met lagere en middeninkomens niet te veel de stad worden uitgedrukt en of de krimpregio's niet te veel achterblijven. De deelnemers aan het Breed Beraad bogen zich over de zin en onzin van beleid om de toename van contrasten tegen te gaan.

Inleiding Jan Latten: landelijke ontwikkelingen

Flexibeler opereren

Jan Latten, demografisch onderzoeker bij het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en hoogleraar demografie aan de Universiteit van Amsterdam, ging in zijn inleiding in op de toenemende contrasten tussen bevolkingsgroepen en de regionale weerslag daarvan. Hij noemde de kennisverwerving door individuen op dit moment één van de drijvende krachten van de samenleving. 'Het verzamelen van kenniskapitaal heeft zich de laatste tien à twintig jaar enorm ontwikkeld, bij vrouwen nog meer dan bij mannen. Bij de vijftigers zijn er nog meer hoogopgeleide mannen dan vrouwen. Bij de dertigers liggen de vrouwen voor. Bij de laagopgeleiden winnen de mannen juist. Er zijn tegenwoordig meer laagopgeleide mannen dan vrouwen.'

Een tweede belangrijke ontwikkeling is de oriëntatie van mensen in het leven. Welke waarden vinden zij het belangrijkste? In toenemende mate is dat het genieten. 'Mensen zijn op aarde om te genieten. Dat is elke zomer te zien met alle festivals die overal plaatsvinden', aldus Latten. 'Dat zijn de uitingen van een hedonistische samenleving, waarin een generatie dertig jaar lang is ondergedompeld in een sfeer van 'je moet genieten, maar je moet ook goed beslagen ten ijs komen'. Deze individuen gaan op zoek naar een partner. Dat is tegenwoordig voor een groot deel *trial and error*. Langer wachten met trouwen, maar tegelijkertijd sneller uit elkaar gaan. De relaties zijn breekbaarder dan in het verleden. Dit leidt tot een grotere onzekerheid over hoe mensen volgend jaar leven, laat staan over tien jaar. Behalve op de arbeidsmarkt moeten mensen dus ook op de huwelijksmarkt steeds flexibeler zijn.'

Meer zekerheid ontstaat door de juiste partnerkeuze. 'Je wordt verliefd op je eigen soort. Zo handhaaf of verbeter je de eigen situatie en vergroot je de kansen voor je kinderen.'

Beide ontwikkelingen op persoonlijk niveau hebben consequenties voor de verstedelijking. Er ontstaat een overconcentratie van talent en kenniskapitaal in met name de Randstedelijke gebieden. Dit heeft gevolgen voor de relatiemarkt, aldus Latten. 'In de steden is er een grotere kans een hoogopgeleide partner te vinden, die vaak ook een hoger inkomen heeft. Het aanwezig zijn van veel huishoudens met twee goed verdienende hoogopgeleide partners drijft de prijzen op in aantrekkelijke woonbuurten.'

Dit fenomeen wordt versterkt door het feit dat mensen graag wonen waar hun 'soortgenoten' wonen. Uit onderzoek blijkt dat de kans dat mensen verhuizen veel groter is naarmate ze meer, of minder, verdienen dan het gemiddelde inkomen in de buurt. 'Mensen wonen het liefst in een buurt waar ze minder afwijken van het gemiddelde. Dit geeft wel aan dat beleid om te mixen in een buurt weinig zin heeft.'

Toenemende contrasten

Bovenstaande processen leiden onherroepelijk tot toenemende contrasten, zowel in de stad als regionaal. Bedrijven vestigen zich waar veel kenniswerkers wonen, dus in de steden. Kenniswerkers gaan omgekeerd wonen waar veel bedrijven zitten, en waar veel culturele voorzieningen voorhanden zijn. De infrastructuur past zich aan de toenemende concentratie van kenniswerkers aan, met bijvoorbeeld Randstad Rail. De polycentrische burger, die flexibel is in zijn werk en relaties, kan zich zo makkelijk in een stedelijke regio verplaatsen. Als gevolg daarvan ontstaat een steeds grotere concentratie van hoogopgeleiden en mensen met hoge inkomens in de Randstad. Dit uit zich ook in de concentratie en spreiding van kinderen met een bepaalde opleiding. In de Randstad en Brabantse Stedenring is er een hoger percentage vwo-leerlingen. Dat werkt in de toekomst verder door. Vertrekregio's zoals Oost-Groningen blijven steeds verder achter. De lonen

zijn er lager dan in de Randstad, net als het aandeel hoogopgeleiden, de verhouding tussen werkenden en niet-werkenden en de arbeidsdeelname van vrouwen zijn er ongunstig. Precies deze processen leiden tot sterker wordende ruimtelijke (regionale) tegenstellingen.

De toename van contrasten heeft gevolgen voor de mate van vertrouwen. Er is minder vertrouwen aan de randen van Nederland. Uitgesplitst naar opleiding heeft 39% van de laagopgeleiden vertrouwen in de samenleving en 81% van de hoogopgeleiden. Omdat de hoogopgeleiden alleen met elkaar omgaan en trouwen, ontstaan huishoudens vol vertrouwen, de 'superkoppels'. Het omgekeerde effect doet zich voor bij laagopgeleiden. Zij vinden moeilijker de weg in de door kennis gedreven samenleving. Hoe houd je in zo'n geval de onderlinge solidariteit in stand?

Het proces van verstedelijking doet zich overigens ook in andere landen voor, vaak nog extremer dan in ons land, besloot Latten. En het is eigenlijk een proces van alle tijden. In Nederland heeft het proces van verstedelijking en toenemende contrasten hooguit een hapering gekend in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw, door het bewuste ruimtelijke deconcentratiebeleid in ons land en de opkomst van de auto. Verder is in Nederland de sterke groei van de stedelijke centra nog lange tijd gedempt door de aanwezigheid van sociale huurwoningen.

Inleiding Jeroen Slot: ontwikkelingen in Amsterdam

Jeroen Slot, hoofd Onderzoek en Statistiek van de gemeente Amsterdam, schetste hoe de door Jan Latten aangegeven hoofdtrends zich manifesteren in Amsterdam. Hij liet zien dat het gemiddelde opleidingsniveau in de stad in korte tijd fors is gestegen en vooruit is gaan lopen op dat in de regio en het platteland. 'Er is een groot en groeiend verschil tussen groepen stadsbewoners, dat sterk samenhangt met het opleidingsniveau. Dat verschil uit zich ook ruimtelijk. In de laatste twintig jaar zijn de inkomens binnen de Amsterdamse ring aanmerkelijk veel sneller gestegen dan die buiten de ring. Die groei is vooral te zien bij huishoudens in koopwoningen in de binnenstad. Koopwoningen buiten de ring zijn voor hoogopgeleiden klaarblijkelijk minder aantrekkelijk. Ook in de huursector begint zich langzaam een verschil te ontwikkelen tussen de huishoudens binnen en buiten de ring.'

Uit cijfers blijkt ook dat de armoede in Amsterdam zich steeds meer in specifieke buurten concentreert. Dat kan ook niet anders als het relatieve aandeel van de goedkope voorraad afneemt en de doelgroep niet. Ook op de arbeidsmarkt is er sprake van polarisatie, waarbij in Amsterdam zowel de hoge als de lage banen in de lift zitten. Vraag is wel of mensen met lage banen op termijn, vanwege de stijgende koop- en huurprijzen, nog wel in de stad kunnen blijven wonen. Nu al worden zij verdrongen uit het centrum binnen de ring (zie ook verderop in dit verslag).

Slot wees tot slot op de snelheid waarmee zaken kunnen veranderen. Het aantal 0-4 jarigen in de niet-westerse groep is in Amsterdam al een jaar of tien over zijn hoogtepunt heen. Daarentegen groeit het aantal autochtone en westerse 0-4 jarigen. 'Dat is een trendbreuk. Het aantal autochtone kinderen groeit de laatste jaren het sterkst binnen de ring, met uitzondering van het echte centrum. Er zijn grote concentraties in bijvoorbeeld de Watergraafsmeer. Het aantal jonge, hoofdzakelijk autochtone kinderen is hier in de laatste twintig jaar verdubbeld. In Sloterveer groeit het aantal kinderen ook, maar daar gebeurt het in de allochtone groep. Het contrast tussen beide buurten is dan ook groot. Het centrum doet niet sterk mee in deze ontwikkeling van het aantal kinderen, omdat het door de aanwezige woningvoorraad minder geschikt is voor gezinnen.'

Debat: de groei van steden

Toename van het aantal 'superkoppels'

In de Nederlandse steden blijft het aandeel alleenstaanden toenemen. Voor een belangrijk deel zijn dat echter jonge alleenstaanden die op zoek zijn naar een partner. Zodra zij die vinden, ontstaat het fenomeen van de verdubbeling (van inkomens) dat de verschillen in steden zo doet toenemen. Daarnaast neemt in de steden de vergrijzing toe. Er zijn veel eenpersoonshuishoudens in de categorie 80+. Vaak vormen zij toch een koopkrachtige groep, omdat menige overblijvende partner partnerpensioen ontvangt. Het grote aantal

alleenstaanden in de stad doet evenwel niets af aan de dominante trend van de 'superkoppels'. Daar zitten in toenemende mate ook oudere huishoudens bij, die ooit als trendsetters naar de grote stad kwamen. Vanwege het topsectorenbeleid in Nederland, dat zal leiden tot een verdere concentratie van bedrijven en dus van mensen, valt een blijvende aangroei van superkoppels te verwachten in een beperkt aantal regio's en steden.

De vraag is echter of de toename van het aantal superkoppels eindeloos blijft doorgaan. De bevolkingsgroei in Nederland neemt af en de vergrijzing toe. De komende tien jaar zal het aantal jonge huishoudens afnemen. Steden moeten daardoor vissen uit een kleinere studentenpopulatie. Bepalend wordt ook in hoeverre universiteiten erin slagen internationale studenten aan te trekken. Verder zit er ook aan het steeds maar verder verhogen van het opleidingsniveau een grens. Een verdere groei van het aantal superkoppels in Amsterdam zal daarom op den duur ten koste gaan van andere stedelijke regio's in ons land. Meer in het algemeen is de groei van een stad een complex fenomeen, dat samenhangt met zowel conjuncturele als structurele factoren. We weten momenteel nog onvoldoende hoe beide precies uitwerken. Gaan gezinnen op termijn de stad uit, of verder weg, omdat ze geen keuze hebben, of zijn ze gewend aan de stad en hebben ze geleerd te leven met de voor- en nadelen, zoals kleinere woningen met weinig buitenruimte? Dat zal de dynamiek in de steden de komende jaren in hoge mate bepalen.

Bestaan de superkoppels uit studenten die na de studie blijven hangen of uit jongeren die na de studie van elders instromen, werd gevraagd. Dat verschilt per stad. Jongeren van het Friese platteland gaan in Groningen studeren. Na het afstuderen gaat een deel van hen wonen in de suburbs van Groningen, maar een ander deel gaat naar de Randstad. De huishoudens in de Randstad hebben vervolgens een hoger inkomen dan die in de suburbs van Groningen. Blijkbaar gaan de meest getalenteerden dus naar de Randstad; de allerbesten gaan naar het buitenland. Zo ontstaat in Amsterdam de instroom dus vooral bij 25-plussers. De superkoppels in Amsterdam zijn dus nog meer 'super' dan in andere steden en zijn ook wat later naar deze stad getrokken.

Alleen Amsterdam of ook andere steden?

De groei is niet beperkt tot Amsterdam. Ook in andere regio's zien we een concentratie op de stad. In het noordelijk deel van Overijssel doet Zwolle het beduidend beter dan de dorpen eromheen. Voor Groningen, nu de snelst groeiende stad van Nederland, geldt hetzelfde. Intussen is de uitstroom naar de groeikernen nagenoeg volledig stilgevallen. Zij zijn niet langer de opvangplek van de steden. Dit heeft veel te maken met de verschuivingen in het bouwprogramma. Dat concentreert zich sinds de Vinex op de stad zelf. Vroeger gingen mensen naar Nieuwegein, nu binnen de stad naar Leidsche Rijn of IJburg. Daar is aanbod gekomen voor jonge gezinnen. Veel stedelijke verhuisbewegingen hebben dus te maken met het gevoerde woningbouwbeleid. Dat doet de vraag rijzen of trends voortkomen uit veranderende woonvoorkeuren, of uit veranderende mogelijkheden.

Woonvoorkeuren

Voorkeuren zijn constant

Het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) doet momenteel onderzoek naar de stedelijke woonvoorkeuren van verschillende huishoudentypes. Uit de cijfers blijkt duidelijk dat vooral jongeren tussen 20 en 30 jaar in hun woonvoorkeur een toenemende stedelijke oriëntatie hebben. De woonvoorkeuren van gezinnen zijn daarentegen sinds de jaren tachtig niet wezenlijk veranderd. Als ze al binnen de stad wonen en een verhuwens hebben, wil 90% in de stad blijven. Dat was in de jaren tachtig ook al zo. Door de voorkeur van jongeren ontstaat zo in de steden een steeds grotere pool van jonge gezinnen. Deze voorkeuren worden ook sterk gestuurd door het aanbod, denkt het PBL. In de jaren tachtig was er een grote groep die wel in de stad had willen blijven, maar het aanbod werd vooral gefaciliteerd in de groeikernen. Tegenwoordig worden in de stad zelf meer mogelijkheden gecreëerd. De vraag wordt dichterbij huis gefaciliteerd. Hieruit blijkt dat de woonvoorkeuren van mensen weliswaar vrij stabiel zijn, maar ook sterk worden gestuurd door de mogelijkheden.

Waar wonen de superkoppels?

De hoogopgeleide superkoppels gedragen zich in ruimtelijk opzicht als polycentrische burgers. Ze zoeken in een regio de woonplek die het best bij hen past en de beste voorzieningen heeft. In Amsterdam zijn dat hoofdzakelijk de buurten binnen de ring. Hier zijn ook de meeste (culturele) voorzieningen te vinden, die bovendien meer zijn gericht op hoger opgeleiden. De wat meer burgerlijke gezinnen, waarbij de man vijf dagen werkt en de vrouw 2½ dag, kiezen eerder voor de suburbs zoals de Haarlemmermeer.

Zodra er kinderen komen, is er tot de leeftijd van 6 jaar nog een kans dat het gezin de stad verlaat. Zit het kind eenmaal op de basisschool, dan blijft men meestal. De vertrekkans is het grootst bij de grotere gezinnen. Zij kiezen op een bepaald moment toch vaak voor wonen buiten Amsterdam. De stad zelf heeft immers nog altijd relatief weinig eengezinswoningen en relatief veel kleine appartementen. Haarlem blijkt dan een goed alternatief: een historische stad waar de culturele elite van Amsterdam kan wonen op een fatsoenlijk aantal vierkante meters.

Toch zal het aantal gezinnen met kinderen nog wel enige tijd relatief hoog blijven in de stad. Dat komt vooral omdat Amsterdam jarenlang juist nauwelijks gezinnen met kinderen heeft gehuisvest. Kinderen in de basisschoolleeftijd hebben een tijd lang vrijwel ontbroken in de stad. Er is dus sprake van een inhaaleffect.

Nieuwe voorkeuren

Het is belangrijk om woonvoorkeuren niet louter kwantitatief te benaderen, maar ook kwalitatief. De nichevoorkeuren van vandaag kunnen de voorbode zijn van algemenere woonvoorkeuren morgen. Welke voorkeuren ontwikkelt bijvoorbeeld de nieuwe generatie die gewend is aan een flexibel leven met veel baanwisselingen, zonder auto en werkend op flexplekken buiten het eigen huis of kantoor? Als je zo'n leefstijl hebt als twintiger of dertiger, verander je niet meer wezenlijk op latere leeftijd. Er ontstaat dan een ander publiek dat zich anders in de ruimte gedraagt, anders woont en andere gebruiken heeft.

Externe factoren

Er zijn externe factoren die het tot uitdrukking brengen van woonvoorkeuren kunnen doorkruisen. Veel huishoudens, zeker in relatief jonge wijken als IJburg en Nieuw-West in Amsterdam, kunnen niet uit de stad verhuizen omdat ze met hun hypotheek onder water staan. Het zijn vooral de dertigers met jonge kinderen met een middeninkomen die getroffen zijn. Vooral buiten de Amsterdamse ring zullen de woningprijzen voorlopig niet substantieel stijgen. Daarmee zitten deze huishoudens gevangen in hun huis.

Andere factoren die de woonvoorkeuren bepalen en moeilijk zijn te voorspellen, zijn bijvoorbeeld de brandstofprijzen. Als verplaatsen heel duur wordt, moeten mensen wel compacter gaan wonen en met elkaar woningen gaan delen. Ook onderwijs kan een grote rol spelen in de woonvoorkeuren van mensen: de kwaliteit van de scholen in bepaalde steden of wijken, de opleidingskansen en de omgeving waarin kinderen opgroeien. Slechte scholen waren ooit een reden om de stad te verlaten.

De toekomst van Almere

Als de trek naar de groeikernen vermindert, wat is dan nog de toekomst voor Almere? Deze stad kan het alleen op prijs nog winnen van Amsterdam. Door de gestegen prijzen hebben mensen met lagere en middeninkomens minder keus in de stad. Zij trekken naar elders, maar als ze kunnen kiezen tussen Almere en IJburg, kiezen ze voor IJburg. Dat is meer een stadswijk dan Almere.

Verschillen in steden

Van donut naar sombrero

De opbouw van stedelijke regio's was vroeger die van een donut: een arm centrum met daaromheen rijke wijken. Tegenwoordig domineert steeds meer het sombrero-model: er is een welgesteld centrum binnen de ring, een arme ring daaromheen en dan een rand met relatief rijke huishoudens. Of deze verschillen zeer relevant zijn, is nog maar de vraag. Het gaat uiteindelijk niet om de gemeente of het stadsdeel, maar om de stedelijke regio waarbinnen de burgers zich bewegen.

Amsterdam binnen en buiten de ring

De woningprijzen in Amsterdam stijgen binnen de ring veel sneller dan daarbuiten. Er is een grote voorkeur voor rustige straten in gesloten bouwblokken, met een drukke stadsstraat om de hoek en dus weinig functiescheiding. Waar de functiescheiding van de modernistische stedenbouw begint, gaat het fout met de woningprijzen in Amsterdam. Buiten de ring gaan de prijzen van nieuwe projecten in de praktijk ook omlaag vanaf het moment dat ze zijn opgeleverd. Het tempo waarin dat gebeurt, is van een aantal toevallige omstandigheden afhankelijk. Van alle woningen die binnen de ring liggen, gaan de prijzen omhoog, tenzij er toevallige omstandigheden zijn die dat vertragen, zoals de Diamantbuurt met haar slechte reputatie.

Deze ontwikkelingen leiden tot ongemakkelijke mechanismes. In Bijlmer Oost, in het stukje overgebleven hoogbouw, is de Ghanese bevolking nu de grootste. Slotermeer laat een toenemende concentratie Marokkanen zien. Op het moment dat de diversiteit in gebieden met koopwoningen toeneemt, gaat de waardering van die woonmilieus omlaag. Zo neemt de homogenisering in deze buurten automatisch sterk toe, weer een teken dat mixen weinig zin heeft, dat wil zeggen tegen de 'natuurlijke' gang van zaken ingaat.

De ontwikkelingen in Amsterdam laten zien dat de morfologie van stadswijken een grote invloed heeft op de voorkeuren van mensen, maar het is niet allesbepalend. Dat blijkt wel uit het verschil tussen de Bijlmer en, haast letterlijk om de hoek, Diemen. Ondanks dat de Bijlmer de best bereikbare wijk van Amsterdam is, komt de private huurmarkt er niet van de grond. Mensen die in de relatief nieuwe beneden- en bovenwoningen gaan wonen, zijn vaak huishoudens die terugkeren na een tijdje elders te hebben gewoond. Er zijn dus *communities* in de Bijlmer die mensen doen terugkeren zodra er betere woningen zijn gebouwd. Dat leidt tot selectiemechanismen op etnische basis. Intussen lukt het in Diemen om bestaande kantoorgebouwen te transformeren in studentenflats. Diemen heeft blijkbaar geen last van een bepaald imago. De gemeente heeft van oudsher al een hoog percentage beleggerswoningen.

Is beleid nodig, en zo ja welk?

Kwetsbaarheid van mensen

De ruimtelijke uitsortering van arbeidsmarkten naar opleidingsniveaus en werkgelegenheid naar opleidingseisen leidt tot groeiende verschillen in de kwetsbaarheid van mensen die in bepaalde gebieden wonen. De kwetsbaarheid van huurders is in het algemeen fors toegenomen de laatste jaren. Het maakt echter een groot verschil of je in een sterke regio woont met een relatief veerkrachtige arbeidsmarkt, zoals de noordvleugel van de Randstad, of in bijvoorbeeld Twente. Als in een achtergebleven regio een hele sector of grote werkgever wegvalt, heb je als werknemer een veel kleinere kans om binnen twee jaar weer een baan te vinden. Dat heeft een groot effect op je kansen om uit een kwetsbare positie te komen. De arbeidsmarkt speelt daarin een grote rol.

Tegelijkertijd gaan jonge mensen die in deze regio's wonen, beseffen dat ze weg moeten naar een stadsregio. Dat bevordert vervolgens de verdere verstedelijking. Vraag is daarbij wel of de perceptie van de vertrekkers van het gebied waar ze vandaan komen wel helemaal klopt. In sommige regio's zijn er wel goede banen, maar geen mensen die daarvoor zijn opgeleid. Voorbeelden zijn de chemische industrie in Zuid-Limburg of de hoogwaardige zaadveredelingsbedrijven in West-Friesland. In het algemeen zie je in krimpregio's dat er te weinig goed opgeleide mensen zijn voor het werk dat er nog wel is. Om dit tekort op te heffen, zouden onderwijs en bedrijfsleven hier veel meer moeten samenwerken.

Ook bij de kwetsbaarheid van eigen woningbezitters zijn er grote regionale verschillen. Jonge huishoudens die voor de crisis een woning hebben gekocht op een Vinex-locatie in een stagnerende of achtergebleven regio, zitten vaak vast met een restschuld. Die restschuld is een groot risico als je bedenkt dat een derde van de jonge huishoudens na verloop van tijd uit elkaar gaat.

Zin en onzin van ruimtelijk beleid

Welk ruimtelijk beleid is nodig of denkbaar, nu de voorkeuren zo sterk uitgaan naar de (grote) steden, en daarbinnen naar de centrum-stedelijke milieus? Vroeger ging het ruimtelijk orderingsbeleid tegen de voorkeuren in: mensen gingen in de tijd van de groeikernen naar Hoorn, Lelystad of Purmerend omdat er in de stad (Amsterdam) naar de toenmalige opvatting te weinig ruimte was om in de woningvraag te voorzien.

Nu kan een stad, door te bouwen met een woonprogramma dat aansluit bij de voorkeuren van individuen, een concurrentievoordeel krijgen boven steden die dat onvoldoende doen of er de ruimte niet voor hebben. Amsterdam kent nog steeds vrij stringente beperkingen aan de uitbreiding van de stad. Als de stad daardoor niet kan voorzien in de woningbehoefte, kan er toch weer overloop naar andere gemeenten ontstaan. De meeste mogelijkheden in Amsterdam lijken te bestaan in de transformatie van vooral kantoorgebouwen. Het probleem zit dan meer in marktprijs en regelgeving dan in de fysieke en ruimtelijke mogelijkheden op zich. Vraag is wel of je een stad wil die helemaal is dicht gebouwd en geen vrije ruimte meer heeft voor experimenteren. Het lijkt verstandiger meer verbinding te maken met de regio en meer milieus te scheppen met centrumkwaliteit. Niet iedereen wil in het centrum van Amsterdam wonen. Een centrum-dorpsmilieu is ook een centrummilieu. Ook daar is een grote vraag naar. Welk ruimtelijk beleid ook wordt gevoerd, het is zaak de juiste definities te hanteren. Er blijkt veel spraakverwarring te bestaan over woonvoorkeuren; ieder onderzoek blijkt wat anders te meten, maar er worden wel beleidsbeslissingen en miljardeninvesteringen op gebaseerd.

Dat in Nederland lange tijd tegen de consumentenvoorkeuren (niet alleen qua woningtypes, maar nog meer qua locaties) in is gebouwd, heeft overigens niet alleen maar nadelen gehad. Het was de enige manier om in Nederland een openbaar vervoersysteem te kunnen ontwikkelen en handhaven. Zonder de gerealiseerde dichtheden was dat nooit gelukt. Het schrikbeeld van Los Angeles, met een volledige afhankelijkheid van de auto, is nooit uitgekomen. Het eindsaldo van het gevoerde beleid is daarom niet alleen negatief. Waarschijnlijk waren er zonder beleidskeuzes en overheidsoptreden ook grotere verschillen ontstaan tussen wijken en steden in Nederland.

Meer marktwerking?

Amsterdam is, zo blijkt uit de cijfers, qua verdeling van inkomen een gemengde stad. De Jordaan heeft een gemiddeld lager inkomen dan de rest van de stad. Qua woningwaarde is er daarentegen een gigantische concentratie van hoge WOZ-waarden in het centrum. Puur economisch gezien is er derhalve ruimte om de woningmarkt in het centrum volledig te liberaliseren. De woningwaardes zouden dan nog verder omhoog gaan. In feite is dat wat nu langzaam gebeurt in de hoofdstad. De stad faciliteert nu de vestiging van een selectieve groep van hoogopgeleiden van buiten en heeft daarmee het proces van stijgende woningwaardes binnen de ring in gang gezet. De woningmarktsituatie in Amsterdam biedt dus ruimte voor grotere verschillen dan nu.

Toch wil dit niet zeggen dat in het centrum dus geen sociale woningbouw meer nodig zou zijn. Het is namelijk een misverstand te denken dat een hoge opleiding gelijk staat aan een hoog inkomen. De meeste mensen met een hoog inkomen zijn wel hoog opgeleid. Omgekeerd echter heeft het grootste deel van de hoog opgeleiden in Amsterdam geen hoog inkomen, omdat ze bijvoorbeeld creatieve en artistieke beroepen hebben. De stad wordt voor mensen met een hoog inkomen juist aantrekkelijk als er veel hoogopgeleiden zijn met artistieke beroepen, naast veel laagopgeleiden in een serviceberoep. De grote onderlaag die een stad een stad maakt, beschikt niet over hoge inkomens.

Verdringingseffecten

Door de marktwerking worden in Amsterdam mensen met lage inkomens de binnenstad uit gedrukt. Is dat erg? Of biedt het economisch succes van de stad ook voor deze groep meer kansen dan wanneer ze echt buiten de stad zou wonen? In de stad kunnen mensen met een beperktere mobiliteit toch nog een relatief groot aantal banen bereiken. Moet het gemeentebestuur van Amsterdam daarom niet zorgen dat de voorraad woningen voor mensen met een beperkt inkomen in stand blijft, misschien niet in de Jordaan maar wel buiten de ring? En moeten ook andere steden dat niet doen? Dat is misschien de enige manier om deze mensen nog in de stad te laten wonen. Tegelijkertijd versterk je daarmee de tweedeling. Maar op welk schaalniveau wordt dat een probleem? En wordt het meer een probleem als het migrantengroepen meer raakt dan autochtone groepen? Omdat zij vrijwel alleen buiten de ring wonen, wordt hun positie relatief slechter ten opzichte van de groepen die zich wel het wonen in de binnenstad kunnen permitteren.

Er zijn wel nadelen te bedenken bij een tweedeling op wijk- of stadsdeelniveau. Is het bijvoorbeeld nog mogelijk overal in de stad hetzelfde niveau van veiligheid te garanderen? Is mobiliteit nog voor iedereen betaalbaar? Hoe goed zijn de schoolsystemen in sommige wijken? Voor deze nadelen betaalt iedereen op

enig moment een prijs. In elke samenleving die de ongelijkheid laat toenemen, hebben uiteindelijk ook de hoogopgeleiden en beter verdienenden daar last van, met slechtere ziekenhuizen en beroerder onderwijs. De vraag is wanneer dat gebeurt en of er een *point of no return* is aan te wijzen dat je zou moeten vermijden.

Geconstateerd werd wel dat in Nederland afstanden al snel als 'te ver' worden ervaren. Als mensen met midden- of lage inkomens worden gedwongen uit te wijken naar bijvoorbeeld Hoofddorp of Maarsse, vinden ze dat te ver weg van de stad. In andere landen wordt de stedelijke agglomeratie meer als een vanzelfsprekend geheel ervaren dan in Nederland. Bij mensen met hoge opleidingen is dit overigens heel anders. Hier regeert, zoals al eerder gesteld, de polycentrische burger die in toenemende mate de hele regio gebruikt om te wonen en werken. Het polycentrische gedrag lijkt zich daarbij het meest voor te doen bij hbo-ers. De universitair geschoolden hebben meer een centrumstedelijke oriëntatie. Wel migreren zij veel tussen de steden, omdat ze voor het maken van een carrière vaak van baan moeten wisselen. Daardoor groeien de forensenstromen tussen de steden exponentieel sneller dan tussen de stad en suburbane gebieden.

Ingrijpen in krimpgebieden?

Wat is het perspectief van gebieden als Oost-Groningen, waar geen werk is voor hoogopgeleiden? Tot hoever laten wij in Nederland tegenstellingen of grote verschillen ontstaan tussen regio's? Hoe gaan we om met de uitsortering, waarbij niet alleen de bevolking afneemt, maar ook de concentratie kanslozen toeneemt? Hoe houd je krimpgebieden leefbaar? Op welk moment gaan de verschillen zich uiten in een zodanige afname van het vertrouwen dat in de achtergebleven regio's verzet ontstaat tegen de Randstad, en in het uiterste geval (zie buitenlandse voorbeelden) een beweging om zich af te scheiden? Is de macro-economisch gunstige groei van steden ook automatisch gunstig voor de regio's, omdat de koek altijd wordt verdeeld?

In essentie gaat het bij deze vragen om een vraagstuk van solidariteit. Het solidariteitsbeginsel is op het gebied van voorzieningen tot voor kort heel bepalend geweest in Nederland. In Oost-Groningen wordt per inwoner het meest geïnvesteerd door de overheid. Tegelijkertijd worden grote veranderingen in Nederland doorgevoerd zonder oog voor de specifieke regio's. In hetzelfde Oost-Groningen is de WSW nu de grootste werkgever. Als deze door wijzigingen in het sociale zekerheidsstelsel zou verdwijnen, heeft dat enorme effecten. Het is volstrekt onmogelijk alle mensen vanuit de WSW naar een reguliere baan toe te leiden. In Amsterdam zou dat eventueel nog wel kunnen lukken.

Het moge duidelijk zijn dat pleidooien voor meer lokale belastingheffing heel slecht zullen uitpakken voor de krimpregio's. Hun achterstand zal daardoor nog groter worden. Dit komt vooral ook omdat er in Nederland ook geen enkele ruimte is om te differentiëren met bijvoorbeeld de minimumlonen. Deze zijn overal even hoog. Regio's kunnen dan, als er een grote werkloosheid is, nooit concurrerend worden. Intussen wonen mensen met gelijke lonen, door de lagere koop- en huurprijzen, wel goedkoper in krimpgebieden.

Tot slot: naar een ommekeer?

Hoe lang kan het duurer worden van de stad doorgaan? In onder meer Amsterdam zijn er *weak signals* die zouden kunnen duiden op een ommekeer bij nu nog kleine groepen van jonge stedelingen. Zij richten zich weer op ambachten en op het verbouwen van biologisch en streekgebonden voedsel. Wordt de stad te duur en het verschil met het ommeland steeds groter, dan zouden zij zo maar de stad kunnen verlaten. Zijn zij de voorbode van een ommekeer? Kan het onverwacht snelle succes van de stad ook haar eigen falen in de hand werken? De tijd zal het leren.

DEELNEMERS

Drs. J.W. Cüsters	Cüsters Teksten
Drs. A.Th. van Delden	Ministerie van BZK / Forum SV
Ir. R. Gietema	KCAP Architects&Planners
Mw. dr. C. de Groot	Planbureau voor de Leefomgeving
Mw. dr. J.J. Hoekveld	AM
Prof. dr. P. Hooimeijer	Universiteit Utrecht
Drs. J.E. Jansen	Gemeente Amsterdam
Mw. dr. L.B. Janssen-Jansen	Universiteit van Amsterdam
Prof. dr. L.A. de Klerk	Universiteit van Amsterdam / Forum SV
Prof. dr. J.J. Latten	CBS / Universiteit van Amsterdam
Mw. prof. dr. D. Manting	PBL / Universiteit van Amsterdam
Drs. G.R. van Randeraat	SITE urban development / MCD
J.W. Remkes	Provincie Noord-Holland / Forum SV
Prof. dr. P. Schnabel	Universiteit Utrecht
Drs. J.J.M. Slot	Bureau Onderzoek en Statistiek
Mw. C.E. van Vlodrop	Forum voor Stedelijke Vernieuwing
Ing. J.P. van Zomeren	ERA Contour

AGENDA

Geannoteerde agenda voor het Breed Beraad over het thema 'Toenemende contrasten: demografie en stedelijke ontwikkeling' dat op maandag 2 februari 2015 van 17.00 uur - 21.30 uur wordt gehouden in het Paviljoen van Stadgenoot, Sarphatistraat 410 in Amsterdam.

Achtergronden

In ons land is in de afgelopen 20 jaar de aantrekkingskracht van de stad toegenomen. Jongeren die er naar toetrokken voor een opleiding zijn er in veel groter getale gebleven dan de generatie voor hen. Vooral de grote steden groeien daardoor weer fors. Economische en sociale structuurveranderingen liggen ten grondslag aan deze ontwikkeling. Belangrijke trends zijn de doorzettende ICT-revolutie waardoor hoogwaardige nieuwe banen zijn ontstaan in de steden en het nog steeds groeiende opleidingsniveau van de bevolking. Ook de al sinds 1980 sterke toeneming van het aantal vrouwen in het arbeidsproces is een stedelijke groeifactor van belang. Tegelijkertijd vindt nog steeds uitstoot plaats van banen waarvoor nauwelijks scholing en ervaring nodig zijn en veroorzaakt de toetreding van Oost-Europese landen verdringing op de arbeidsmarkt voor laag geschoolden. Voor sommigen dreigt daardoor blijvende werkloosheid. De jeugdwerkloosheid onder laaggeschoolden vormt een toenemend probleem. Al met al lijkt er geleidelijk een grotere sociale, culturele en politieke kloof te ontstaan tussen niet- en laagopgeleiden en middelbaar- en hoogopgeleiden.

Op regionale schaal gaan arbeidsmarkten uiteenlopen door het ontstaan van gebieden met grotere concentraties van werk in de groeisectoren en gebieden met een structureel gebrek aan on- en laaggeschoold werk. Het ontbreekt in Nederland zo langzamerhand aan (eenvoudige) maakindustrie waarin Duitsland nog steeds sterk is. Daarbij komt ook het beroerde imago van een deel van dat werk in de dienstensector: schoonmaak, verpleging, bejaardenzorg, waar vacatures worden vervuld door (tijdelijke) immigranten. Anderzijds zijn vacatures voor geschoolde lagere en midden-middelbare technische beroepen door gebrek aan aanbod nauwelijks te vervullen. De lesprogramma's en opleidingsniveaus van het VMBO leiden in voortgezette technische Mbo-opleidingen tot hoge uitval. Samengevat: de samenstelling van de stedelijke beroepsbevolking en de vraag op de arbeidsmarkt sluiten niet goed op elkaar aan; een van de oorzaken van de groeiende sociaal-economische tweedeling.

Op de achtergrond van deze gecompliceerde sociale processen spelen demografische oorzaken een belangrijke rol. Individueel demografisch gedrag geeft zicht op het huidige en toekomstige verloop van stedelijke groei door de selectieve keuzes die mensen maken. Dat betreft zowel interregionaal verhuisgedrag als partnerkeuze. Binnen Nederland trekt de Randstad, gedomineerd door de vier grote steden en kleinere steden zoals Alkmaar, Delft, Haarlem, Hilversum en Leiden stijgende aantallen hoogopgeleide mannen en vrouwen. En daarbinnen tekent zich weer een sociaal bepaalde partnerselectie af. Cijfers laten zien dat er sprake is van een selectiemechanisme waardoor op huishoudensniveau meer concentratie van kansen ontstaat, dan op individueel niveau. En daarmee komt de sociaal-culturele tweedeling in zicht die de sociaal-economische processen (deels) veroorzaakt en in stand houdt.

Tweeverdienende huishoudens met naar verhouding veel kinderen op goede basisscholen en het VWO zijn er meer in het Westen van het land dan in de krimpgebieden in bijvoorbeeld het Noorden. Niet alleen partnerkeuze, maar ook echtscheidingsrisico's en een leven alleen dragen bij aan verschillen in welvaartsniveau en kansen. De huishoudingen van alleenstaanden en gescheidenen moeten het met één inkomen doen en missen ook het schaalvoordeel in de woonkosten. Zij kunnen moeilijk terecht op een overspannen stedelijke woningmarkt zoals de Amsterdamse. Er zijn talrijke nieuwe *weak signals* van andere woonvoorkeuren, denk aan groepswonen en initiatieven van burgers die het wonen zelf willen regelen.

De regionale selectiepatronen op de arbeidsmarkt en de partnermarkt doen zich eveneens voor tussen en binnen steden. Tussen steden is een ruimtelijke uitsortering gaande naar (top)niveaus van economische dienstverlening. De Zuidas in Amsterdam heeft de toppen van het bankwezen, consultancy in internationale zaken, accountancy en advocatuur van Den Haag en Rotterdam afgeroomd. Binnen de steden voltrekt zich een sociaal-ruimtelijke segregatie naar inkomensklassen tussen doorgaans oude wijken met veel sociale huurwoningen en wijken met koopwoningen in een omgeving die goed is voorzien van hoogwaardige

culturele voorzieningen. Het striktere huurbeleid, met als doel grotere effectiviteit van inkomensoverdrachten, is hierin mede een sturende factor.

In ruimtelijke zin ontstaat door genoemde bewegingen en gedragingen van individuen op verschillende schaalniveaus een ruimtelijk gedifferentieerd patroon van achterblijvers en kansrijken die trekken naar de steden of er na hun opleiding blijven. Zet de ontwikkeling van toenemende contrasten en ruimtelijke uitsortering (ook in sociale zin) die zich de afgelopen 6 à 8 jaar heeft voorgedaan in dezelfde mate door (voorbij 2020), dan zullen daarmee de sociaal-economische contrasten tussen regio's toenemen, vermoedelijk versterkt door decentralisatie, d.w.z. lokaal bepaald beleid voor de niet onbelangrijke delen van de bevolking zoals de spectaculair groeiende groep 70/80-plussers en de groeiende groep jeugdwerklozen.

Aandachtspunten

Tegen deze achtergrond organiseert het Forum voor Stedelijke Vernieuwing een Breed Beraad om zicht te krijgen op achterliggende sociaal-demografische ontwikkelingen en *weak signals* die de geschetste toenemende sociaal-ruimtelijke contrasten veroorzaken. Vragen daarbij zijn:

- Wat is de aard van de toenemende contrasten?
- Wat staat Nederland op het punt van regionale verschillen mogelijk te wachten?
- Hoe kan veranderend relatiegedrag in verband worden gebracht met ruimtelijke differentiatie/structuren?
- Welke rol spelen de binnenlandse verhuizingen?
- Zijn het ontwikkelingen die zich lenen voor beïnvloeding? Is dat wenselijk? En zo ja, welke instrumenten staan de samenleving daarvoor ten dienste?

Agenda

17.00 uur	Welkomstwoord door Len de Klerk namens het bestuur van het Forum voor Stedelijke Vernieuwing
17.05 uur	Opening door Paul Schnabel, voorzitter van het Breed Beraad
17.15 uur	Inleiding door Jan Latten (met ruimte voor toelichtende vragen)
17.25 uur	Reactie door Jeroen Slot (met ruimte voor toelichtende vragen)
18.30 uur	Break
19.00 uur	Gedachtewisseling over aandachtspunten
21.15 uur	Afronding door Paul Schnabel
21.30 uur	Slotwoord door Len de Klerk

ENKELE GEGEVENS OVER HET FORUM VOOR STEDELIJKE VERNIEUWING

De stichting Forum voor Stedelijke Vernieuwing - opgericht in 1983 - stelt zich ten doel een bijdrage te leveren aan het inzicht in de specifieke positie en de sterke en zwakke punten van de stad. In samenhang daarmee wil het Forum voor Stedelijke Vernieuwing de ontwikkeling stimuleren van een stedelijk vernieuwingsbeleid, dat is gericht op de bestrijding van sociale en materiële verpaupering en op een (re)vitalisering van de initiërende en stimulerende functies die de steden op velerlei gebied voor uiteenlopende betrokkenen (kunnen) vervullen. Dit betekent dat het Forum voor Stedelijke Vernieuwing, naast de stedelijke fysieke omgeving, ook de stedelijke economische structuur, het sociaal-culturele klimaat in de steden en de organisatie van het bestuur van de steden tot zijn aandachtsgebied rekent.

Het Forum voor Stedelijke Vernieuwing is opgericht ten behoeve van alle organisaties en personen die bij de stedelijke vernieuwing zijn betrokken. Derhalve behoren niet alleen overheidsorganisaties, politici en ambtenaren, maar ook (vertegenwoordigers van) private organisaties, publicisten, wetenschappers en 'stedelingen' tot de doelgroep van het Forum voor Stedelijke Vernieuwing.

In algemene zin probeert het Forum voor Stedelijke Vernieuwing zijn doelstelling te realiseren door te functioneren als platform voor de tot zijn doelgroep behorende organisaties en personen. Het Forum voor Stedelijke Vernieuwing organiseert daartoe allereerst zogenaamde Breed Beraden. Tijdens de Breed Beraden wordt door een per beraad wisselend gezelschap van personen, die betrokken zijn bij de stedelijke vernieuwing, gesproken over ontwikkelingen, problemen en strategieën die van belang zijn voor de revitalisering van de steden.

Thema's Breed Beraden:

- economische revitalisering van de steden
- sociale en culturele revitalisering van de steden
- stedelijke vernieuwing en bestuurlijk-financiële verhoudingen
- stedelijk beheer
- stedelijke vernieuwing en informele economie
- stedelijke vernieuwing en openbare orde en veiligheid
- investeren in de stad
- public-private partnership
- flexibilisering van de geldstromen in de volkshuisvesting
- stedelijke vernieuwing en de randstad
- stedelijke vernieuwing en stadsvernieuwing in de jaren negentig
- publiek-private samenwerking bij de ontwikkeling van stedelijke vernieuwingsprojecten in middelgrote steden
- de financiering van de volkshuisvesting in de jaren negentig
- naar een actief, integraal beheer van de na-oorlogse wijken
- stedelijke vernieuwing en het bestuur in grootstedelijke gebieden
- stedelijke vernieuwing en de bestrijding van sociale en materiële verpaupering
- stedelijke vernieuwing in de periode 1990 - 1994
- stedelijke vernieuwing en architectuur
- stedelijke vernieuwing en milieubeheer
- stedelijke vernieuwing en de ontwikkeling van woningen in de sociale marktsector
- de relatie tussen gemeenten en woningcorporaties op lokaal niveau
- gerichte intensivering van ruimtelijke investeringen: mogelijkheden en beperkingen
- stedelijke vernieuwingsprojecten: hoe verder?
- de communicatie van de stedelijke vernieuwing
- financiële verhouding tussen de centrale overheid en de stedelijke overheden
- de toekomst van de knooppunten
- 'Belstato'
- stedelijke vernieuwing en projectontwikkeling
- stedelijke vernieuwing en de multiculturele stad
- beweeglijke burgers en stedelijke vernieuwing

- Europese eenwording, veranderende verzorgingsstaten en de stedelijke en bestuurlijke inrichting in Nederland
- stedelijke vernieuwing en openbaar vervoer
- het beeld van de VINEX-locaties
- de consequenties van het nieuwe beleid inzake perifere en grootschalige detailhandels-vestigingen voor de binnensteden
- stedelijke vernieuwing en de ontwikkeling van vraag en aanbod op het gebied van de volkshuisvesting
- stedelijke vernieuwing en het nieuwe Grote Stedenbeleid
- de herontwikkeling van vroeg-naoorlogse wijken
- de ontwikkeling van de IJ-oever
- stedelijke vernieuwing, vergrijzing en modernisering van de ouderenzorg
- stedelijke vernieuwing en de vernieuwing van het bestuur
- Zuidvleugel van de Randstad
- investeren in de bereikbaarheid van de steden
- herijking Belstato: de stedelijke vernieuwings- en beheeropgave in perspectief
- stedelijke vernieuwing en publiek-private samenwerking: voortschrijdende inzichten?
- stedelijke vernieuwing, materiële armoede en sociaal isolement
- stedelijke vernieuwing en Nederland 2030
- stedelijke vernieuwing en de 24-uurs economie
- stad zonder horizon
- investeren in stedelijke gebieden
- aan het werk met het Investeringsbudget Stedelijke Vernieuwing
- TNL: kansen en bedreigingen voor de vernieuwing van onze steden
- de educatieve stad
- ruimtelijke ontwikkeling en stedelijke vernieuwing
- sociaal investeren in steden
- de toekomstige ordening in de woonsector
- stedelijke vernieuwing en grondbeleid
- Het Nationaal Verkeers- en Vervoersplan en stedelijke vernieuwing
- stedelijke vernieuwing en ICT
- de stad in de Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening
- Utrecht West in perspectief
- stedelijke vernieuwing en het MKB
- betekenis en kansen van het plan Amsterdam-Zuidas
- stedelijke vernieuwing en veiligheid
- wonen
- ruimte voor mobiliteit
- ontwikkelingsperspectieven Almere
- stedelijke vernieuwing, ruimtelijke ordening en water
- Rotterdam en stedelijke vernieuwing
- stedenbaan
- de vernieuwing van de verhouding tussen corporaties en overheid vanuit praktisch perspectief
- ZaanDrecht - de Hollandse waterstad in transformatie
- over de betekenis van plekken
- de vernieuwing van de rijksbemoeienis met het wonen: tussen Marx en markt
- elektriserende netwerken
- vergrijzing, wonen, zorg en participatie
- ruimtelijke ordening in perspectief
- stedelijke vernieuwing en krimp
- stad & filosofie
- stedelijke vernieuwing en waardeontwikkeling: naar een vernieuwing van het spel, de spelers en de spelregels
- volkshuisvesting op een tweekop
- Rotterdam-Zuid
- zelfbouw
- ontwikkeling commercieel middensegment huurmarkt

- wonen, zorg en pensioenen
- wonen, zorg en pensioenen follow-up
- corporaties
- volkshuisvesting in beweging
- stedelijke vernieuwing en ontwikkelingen in het sociale domein
- projectontwikkelaars en stedelijke vernieuwing
- ruimtelijk-economische ontwikkelingen en stedelijke vernieuwing

Thema's studiedagen en symposia:

- stadsvernieuwing opnieuw bezien
- stadsvernieuwingsrapportage
- public-private partnership
- investeren in stedelijke vernieuwing
- de financiering van de volkshuisvesting in de jaren negentig
- de stad in de samenleving: ontbinding en vernieuwing
- internationalisering en stedelijke cultuur
- stedelijke vernieuwing en stedenbouw
- 1983 - 2008 25 jaar breed beraad over de stad
- 'Darwin in the city'
- bouwteam
- de gevleugelde stad 30 jaar Forum voor Stedelijke Vernieuwing

Publicaties:

- stadsvernieuwing opnieuw bezien
- public-private partnership
- investeren in stedelijke vernieuwing
- volkshuisvesting gewogen
- financiële prikkels voor actieve steden
- de stad in de samenleving: ontbinding en vernieuwing
- opstellenbundel over stedelijke ontwikkelingen
- internationalisering en stedelijke cultuur
- mijn plek in de stad, 20 jaar Forum voor Stedelijke Vernieuwing
- investeren in stedelijke vernieuwing - niet bij steen alleen
- 1983 - 2008 25 jaar breed beraad over de stad

De activiteiten van het Forum voor Stedelijke Vernieuwing worden mogelijk gemaakt door financiële bijdragen van vele bij de stedelijke vernieuwing betrokken partijen (rijk, provincies, steden, bouwondernemingen, projectontwikkelingsmaatschappijen, institutionele beleggers, onderzoeksinstituten en cetera).

BESTUUR

Dagelijks Bestuur:

J.W. Remkes	Commissaris van de Koning Provincie Noord-Holland	voorzitter
Ir. W.J. Bodewes	Algemeen Directeur Amvest	penningmeester
Prof. dr. J.J.M. Hemel	Bijzonder hoogleraar Grootstedelijke Problematiek Wibautleerstoel UvA / Strategic planner Amsterdam Economic Board	secretaris
Prof. dr. L.A. de Klerk	Hoogleraar Planologie Universiteit van Amsterdam	lid
Ir. K. Laglas	Directievoorzitter Ymere	lid
Ir. M. de Langen	Bestuursvoorzitter Stadgenoot	lid
Drs. A.Th. van Delden	Piv. Directeur-Generaal Bestuur en Koninkrijkrelaties Ministerie van BZK	adviseur

Algemeen Bestuur:

Drs. E.M. Agricola	Gemeente Amsterdam
Prof. dr. O.A.L.C. Atzema	Universiteit Utrecht
Drs. J.H.R. Bergh	Schiphol Area Development Company
Mr. drs. A.W.H. Bertram	Gemeente Den Haag
Ir. E. Bindels	West 8 urban design & landscape architecture
Ing. J.Th. Blok	Blok&Ko
B.J. van Bochove	Havensteder
A.M.W. Bodewes	Anke Bodewes Makelaardij
Prof. dr. R.W. Boomkens	Universiteit van Amsterdam
Drs. O. Bouman	Shekou Design Museum
Prof. dr. D. Brounen	Universiteit van Tilburg
Ir. M.A.E. Calon	Aedes vereniging van woningcorporaties
Prof. ir. K.W. Christiaanse	KCAP Architects&Planners / ETH Zürich
Ir. F.J.C.M. van Dongen	atelier Rijksbouwmeester
A.Th. Duivesteijn	Eerste Kamer der Staten-Generaal
Prof. dr. G.B.M. Engbersen	Erasmus Universiteit Rotterdam
Prof. dr. E.R. Engelen	Universiteit van Amsterdam
Mr. M.J. Faro	Certa Legal Advocaten
Drs. ing. J. Fokkema	Neprom
Drs. R. Gude	Denker des Vaderlands
P. van der Gugten	Heijmans Vastgoed
Prof. dr. M.A. Hajer	Planbureau voor de Leefomgeving / UvA
Drs. M. Hanou	Provincie Noord-Holland
Dr. ir. A.C. den Heijer	TU Delft
Drs. T.H. van Hoek	EIB
M. Horselenberg-Koomen	Gemeente Lelystad
Ir. F.M.J. Houben	Mecanoo architecten
Ing. R.R. Huikeshoven MRE	AM
Drs. G.P. Isabella	Ministerie van BZK
Dr. L.B. Janssen-Jansen	Universiteit van Amsterdam
A. Jorritsma-Lebbink	Gemeente Almere
H. Karakus	Platform31
Em. prof. dr. A.M.J. Kreukels	
Drs. ing. W.M.K. Krzeszewski	Staedion

Drs. C.B.F. Kuijpers
 Drs. N.D.E. Maarsen MRE
 Mr. C.G.J.W. Martens
 Mr. P.G.A. Noordanus
 Mr. R.J.J.M. Pans
 Drs. M.G.T. Pastors
 M. van Poelgeest
 Drs. G.R. van Randeraat
 Ir. P.S.M. Ruigrok
 Ir. A.Y. Sanson
 Ing. A.G. Schaap
 Drs. A.J.M. Schakenbos
 Prof. drs. P.J. Scheffer
 R. Scherpenisse
 Prof. dr. P. Schnabel
 Drs. F.J. Schoorl
 Ing. K. Schrederhof
 Drs. J.G.C.M. Schuyt
 Mr. H.C.F. Smeets
 Ir. D.A. Sperling
 Drs. D.B. Stadig
 Drs. R. Steenbeek
 Ir. R.F.C. Stroink
 Prof. dr. C.N. Teulings
 Drs. A.C. van der Veen
 Drs. J. van der Veer
 Ir. P.O. Vermeulen
 Drs. A.L.H. Visser
 Drs. ing. R. Vollebregt
 Ir. A.H.M.T. Vos
 Ir. H.S. Yap
 J.H. Zwart

Ministerie van Infrastructuur en Milieu
 I&I Management
 Charlie Martens Advies
 Gemeente Tilburg
 Raad van State
 Nationaal Programma Rotterdam Zuid
 Andersson Elffers Felix
 SITE urban development / MCD
 Rijswijk Wonen
 Gemeente Rotterdam
 Gemeente Amsterdam
 Vestia
 Universiteit van Tilburg / Publicist
 Tiwos
 Universiteit Utrecht
 BNA
 Woonbron Rotterdam Delfshaven

TBI Holdings
 Colliers International

Square One
 Universiteit van Amsterdam
 ROC Horizon College
 Vrije Universiteit

Gemeente Rotterdam
 AM
 Anna Vos Concepts for Urban Change
 Yap Advies & Planning
 Timpaan